

Dr hab. Henryka Ilgiewicz
Instytut Badań Kultury Litwy, Wilno, Litwa

**Wileńskie towarzystwa naukowe w latach pierwszej
wojny światowej**

Wstęp

Po wybuchu pierwszej wojny światowej latem 1914 r. terytorium współczesnej Litwy znalazło się w zasięgu intensywnych działań wojennych między armią rosyjską a niemiecką. Najpierw przewaga była po stronie Rosji i wojska rosyjskie wtargnęły na obszar Prus Wschodnich, lecz latem 1915 r. sytuacja na froncie rosyjsko-niemieckim zmieniła się na korzyść Niemców i wojska niemieckie zaczęły zbliżać się do Wilna. W związku z tym w Wilnie skoncentrowano znaczne siły wojsk rosyjskich, a w jego okolicach i na przedmieściach prowadzono intensywne prace fortyfikacyjne. Przez Wilno przemieszczały się liczne oddziały wojsk rosyjskich udające się na front lub w inne miejsca stacjonowania. W lipcu i sierpniu ewakuowano z Wilna wszystkie ważniejsze rosyjskie urzędy i instytucje. Przymusową ewakuacją objęto również mężczyzn w wieku poborowym (od 18 do 45 lat), którzy wcześniej nie zostali powołani do służby wojskowej. W połowie września po natarciu silnej jednostki niemieckiej kawalerii na Święciany i oskrzydleniu Wilna rosyjskie dowództwo wojskowe podjęło decyzję o zaniechaniu obrony miasta mimo przeprowadzonych prac fortyfikacyjnych. Ewakuacja wojsk rosyjskich z Wilna miała miejsce w nocy z 17 na 18 września. Wycofanie się wojsk rosyjskich uchroniło miasto i jego mieszkańców przed dużymi zniszczeniami i ofiarami śmiertelnymi, jakie byłyby nieuchronne w wypadku działań militarnych. Odstępujące oddziały wojsk rosyjskich zniszczyły część budynków i magazynów dworca kolejowego, poszczególne obiekty przemysłowe, ale z powodu pospiesznego opuszczenia miasta nie zdążyły dokonać większych zniszczeń. Między innymi nie zrealizowano planu wysadzenia mostów, tylko je nieznacznie uszkodzono. Istotnie natomiast ucierpiały gospodarstwa rolne (zarówno ziemian, jak i chłopów), które znalazły się na drodze przemarszu wojska. Zostały one

ogółem z większości zapasów żywności, rekwirowano też koni pociągowych, budynki zaś często palono¹.

Oddziały niemieckie wkroczyły do Wilna 18 września 1915 r. Wilno i Wileńszczyznę, podobnie jak i inne zdobyte przez Niemców ziemie na północnym wschodzie, oddano pod zarządek niemieckiego dowództwa na froncie wschodnim (*Oberbefehlshabers Ost*, w skrócie *Ober-Ost*). Bezpośredni zarządek nad krajem sprawowała administracja wojskowa, natomiast władzę w okręgach, powiatach i gminach – niemieccy komendanci. Porządku pilnowała żandarmeria i policja. Niemcy poddali mieszkańców okupowanego kraju bezwzględnej uciskowi. Na ludność nałożono obowiązkowe dostawy zboża i żywności, którą przeznaczano na zaopatrzenie armii niemieckiej stacjonującej na pobliskim froncie wschodnim. Poza tym dużo produktów żywnościowych wywożono do Rzeszy. Na miejscu pozostawiano bardzo małe przydziały, co doprowadziło do głodu i chorób wynikających z niedostatecznego odżywiania. Rekwirowano także konie i bydło, a mieszkańców zmuszano do pracy przy budowie i naprawie dróg, mostów, wyrębie lasu lub wywożono do Niemiec. Wszystko to prowadziło do rujnowania rolnictwa i innych gałęzi gospodarki podbitego kraju, mieszkańców zaś do skrajnej nędzy².

Wraz z bezwzględną eksploatacją gospodarczą postępował ucisk polityczny. Zakazana została działalność wszelkich organizacji politycznych, organizowanie zebrań i zgromadzeń publicznych. Najwięcej ograniczeń i zakazów stosowano wobec polskiej ludności, w której władze niemieckie widziały siłę mogącą przeciwstawić się ich zamiarom

---

¹ J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990, s. 263–265; *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (Materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*. Opracowanie, wstęp i przypisy Małgorzata i Marek Przeniosło, Kielce 2014, s. 18–24.

² L. Abramowicz, *Litwa podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezwo itp.* Zebrał i do druku przygotował L. A., Warszawa 1918; J. Basanavičius, *Is lietuvij gyvenimo 1915–1917 m. po vokiečių jungu*, Vilnius 1919; W. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914–1920*, Wilno 1934, s. 30–33; J. Šilietis, *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose*, Kaunas 1922, IV, 190 s. Wyd. 2, Šiauliai 1999; *Lietuva vokiečių okupacijoje pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė: dokumentų rinkinys*, sudarė Edmundas Gimžauskas, Vilnius, 2006; *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach...*, s. 24–28.

wobec kraju. Stosunek niemieckich okupantów do politycznych i kulturalnych inicjatyw litewskich i białoruskich, które miały stanowić przeciwwagę polskim, był o wiele przychylniejszy³.

Wybuch wojny miał bezpośredni wpływ również na działalności naukowych towarzystw wileńskich. Przed pierwszą wojną światową działały w Wilnie specjalistyczne i ogólne naukowe towarzystwa, jak: Cesarzkie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Litewskie Towarzystwo Naukowe oraz liczne oddziały towarzystw rosyjskich, na przykład, Wileński Oddział Cesarzskiego Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego (*Виленское отделение Императорского русского технического общества*), Wileński Oddział Cesarzskiego Rosyjskiego Towarzystwa Sadownictwa (*Виленский отдел Императорского русского общества плодоводства*), Wileński Oddział Cesarzskiego Rosyjskiego Towarzystwa Przemysłu Rybnego i Rybołówstwa (*Виленский отдел Императорского русского общества рыбководства и рыболовства*), Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (*Виленский Отдел Общества Ревнителей Русского Исторического Просвещения в память Императора Александра III*), Północno-Zachodni Oddział Cesarzskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (*Северо-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества*)⁴.

W pierwszym roku wojny wileńskie oddziały towarzystw rosyjskich zawiesiły działalność lub prowadziły ją w znacznie ograniczonym zakresie, a po ewakuacji rosyjskich urzędów latem 1915 roku całkowicie ją przerwały, Towarzystwo Lekarskie i Towarzystwo Przyjaciół Nauk, których większość członków stanowili Polacy oraz Litewskie Towarzy-

---

³ A. Puksztó, *Między stołecznością a partykularyzmem: Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Toruń 2006, s. 76–102, 122–130.

⁴ А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, 2-ое изд., Вильна 1908, s. 227–230; J. Jurginis, *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 37–118; E. Tamulevičienė, *Rusijos geografų draugijos Šiaurės Vakarų krašto skyrius (1967–1915)*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius, 1979, s. 32–65; H. Ilgiewicz, *Udział ziemian w wileńskich towarzystwach rolniczych i technicznych na początku XX w.*, [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 7, pod. red. Wiesława Pusia i Jarosława Kity, Łódź 2010, s. 187–201; też, *Wileński Oddział Cesarzskiego Rosyjskiego Towarzystwa Hodowli Ryb i Rybołówstwa (1900–1915)*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej*, pod red. Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego, Poznań 2010, s. 255–266.

stwo Naukowe, zrzeszające inteligencję litewską, kontynuowały działalność także w pierwszych latach okupacji niemieckiej. W niniejszej pracy naświetlono działalność w latach wojny zasłużonych dla nauki i kultury polskiej w Wilnie Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a także Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, który, mimo stawianych mu przez władze rosyjskie celów rusefikatorskich, wniósł swój wkład w badania naukowe byłych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza w zakresie archeologii, etnografii i geografii.

Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie

Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie działające od 1805 roku w przededniu pierwszej wojny światowej liczyło ponad 230 członków. W towarzystwie działali lekarze i farmaceuci różnej narodowości, większość jednak stanowili Polacy. Prezesem w tym czasie był Aleksander Wojnicz, do zarządu wchodził: Abraham Kogan, Kazimierz Markowski, Jan Boguszewski, Władysław Jabłonowski, Eliasz Bloch, Ludwik Łukowski, Kazimierz Stefanowski. Siedziba towarzystwa od 1853 roku znajdowała się przy ul. Dworcowej (Pałacowej) nr 3, w której kiedyś mieściła się apteka, a potem uniwersytecki gabinet farmakologiczny. W lokalu (sklepiona sala i obszerny przedpokój) odbywały się posiedzenia i rozmieszczono bibliotekę towarzystwa⁵.

W pierwszych latach wojny Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie kontynuowało działalność aczkolwiek w okrojonym zakresie. W lutym 1915 r. zmarł dotychczasowy prezes Aleksander Wojnicz, na jego miejsce wybrano Mikołaja Kraińskiego. Nowy prezes z pozostałymi członkami zarządu musiał przejrzeć plany działalności towarzystwa i dopasować do warunków wojennego czasu. Przed wojną towarzystwo planowało rozpoczęcie budowy własnego domu, środki na ten cel groma-

---

⁵ Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (dalej VUB, RS), f. 26 (Zespół Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego), b. 391, 395; *Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества*, Вильна 1869–1914; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898; M. Brensztajn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 27–30.

dziło od 1898 roku. W 1913 roku tak zwany „fundusz żelazny” budowy domu wynosił 6900 rubli w papierach wartościowych i 3824 ruble 57 kopiejek w gotówce. Zaczęto szukać odpowiedniego placu pod budowę, ale wybuch wojny zniweczył te plany. Pieniądze przechowywane w rosyjskich bankach przepadły, zaledwie niedużą ich część wydano wiosną 1915 r. na bieżący remont lokalu przy ul. Dworcowej. Przy okazji remontu dokonano przeglądu posiadanego księgozbioru. W przededniu wojny zbiory biblioteczne towarzystwa zawierały powyżej 19,5 tys. tomów. Przeważała literatura medyczna, ale były też dzieła historyczne i ogólnokształcące. W bibliotece gromadzono również materiały archiwalne, takie jak dokumenty urzędowe, rękopisy rozpraw czytanych na posiedzeniach naukowych oraz inne. Obowiązki bibliotekarza od 1909 r. pełnił Ludwik Łukowski. Z książek, czasopism i materiałów archiwalnych mogli korzystać członkowie oraz osoby przez nich polecane. Ważne miejsce w działalności towarzystwa zajmowało wydawnictwo. W związku z tym, że towarzystwo w latach 1869–1914 nie mogło wydawać naukowego czasopisma medycznego w języku polskim, więc wydawało protokoły posiedzeń naukowych w formie oddzielnych zeszytów w języku rosyjskim. Oprócz protokołów zamieszczano w nich referaty przedstawiane na posiedzeniach, różnego rodzaju instrukcje urzędowe, wiadomości statystyczne o chorobach zakaźnych w Wilnie itp. Wydawnictwa te wysyłane w ramach wymiany do innych towarzystw i instytucji naukowych wzbogacały zbiory biblioteczne o nową literaturę medyczną, którą coraz trudniej było pomieścić w posiadanym lokalu. Po przejrzaniu zbiorów w 1915 r. dublety i stare czasopisma zapakowano i przewieziono do gmachu pofranciszkańskiego przy ul. Trockiej na przechowywanie. Zwolnione w taki sposób miejsce na półkach i w szafach przeznaczono na rozmieszczenie najnowszej literatury medycznej.

Zanim trwał remont, posiedzenia towarzystwa odbywały się w sali Zarządu Miejskiego. Na posiedzeniach naukowych przeważały tematy aktualne w czasie wojennym: rany postrzałowe, kontuzje, odmrożenie kończyn, psychozy, zatrucia substancjami drażniącymi itp. Ostatnie posiedzenie towarzystwa przed ewakuacją Rosjan odbyło się 14 maja 1915 roku. Niestety protokół posiedzenia się nie zachował⁶.

---

⁶ VUB, RS, f. 26, b. 399, s. 1–3; H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005, s. 94–95, 101.

Po ewakuacji rosyjskich instytucji z Wilna latem 1915 roku i zajęciu Wilna przez Niemców we wrześniu tegoż roku Towarzystwo Lekarskie nie przerwało działalności i próbowało ją kontynuować w warunkach okupacji niemieckiej. Pozostali w Wilnie członkowie sporadycznie zbierali się na posiedzenia w celu omówienia różnych kwestii bytu wojennego. Na każde takie posiedzenie trzeba było uzyskać pozwolenie władz okupacyjnych i zapłacić 3 marki. W listopadzie 1915 roku odbyło się posiedzenie w lokalu Komitetu Obywatelskiego przy ul. Wielkiej 26 poświęcone chorobom zakaźnym rozpowszechnionym w Wilnie. W styczniu 1916 roku zwołano zebranie roczne, na którym było obecnych 12 osób, wysłuchano rocznego sprawozdania i omówiono sprawy bieżące. Na następnych posiedzeniach, zwołanych bez wiedzy władz niemieckich w kwietniu, lipcu i wrześniu 1916 r., rozważano możliwości przeciwstawiania się władzom okupacyjnym. Jednak takie nielegalne posiedzenia w przypadku ich wykrycia mogły mieć poważne konsekwencje dla towarzystwa oraz jego członków. Z tego powodu kolejne posiedzenie w październiku 1916 r. zwołano z zachowaniem ustalonych przez władze okupacyjne formalności. Posiedzenie, w którym uczestniczyło 22 członków towarzystwa, odbyło się w obecności urzędnika niemieckiego. Wybrano nowy zarząd i przyjęto czterech nowych członków. Prezesem został Kazimierz Dembowski, wiceprezesem – Jakub Wygodzki, kustoszem – Marian Kozłowski, skarbnikiem – Anatol Bloch, pierwszym sekretarzem – Jan Boguszewski, drugim sekretarzem – Władysław Zahorski. Powołano również kilkuosobową komisję do przeprowadzenia rejestracji znajdujących się w lokalu towarzystwa popiersi, portretów i archiwalnych dokumentów. Najwartościowsze z tych rzeczy zapakowano na wypadek potrzeby rychłego opuszczenia lokalu.

Pamiętano także o niesieniu pomocy mieszkańcom Wilna. Władze niemieckie wobec szerzącej się ospy naturalnej zarządziły, żeby wszyscy mieszkańcy Wilna poddali się powtórnemu szczepieniu przeciwko tej chorobie. Osoby unikające tego zabiegu były pozbawiane kartek chlebowych. Towarzystwo przyszło na pomoc ludności Wilna, organizując bezpłatne szczepienie przeciw ospie⁷.

W miarę przeciągania się wojny położenie w okupowanym kraju stawało się coraz gorsze. W listopadzie i grudniu 1916 roku członkowie

---

⁷ VUB, RS, f. 26, b. 399, s. 7–8.

towarzystwa jeszcze zbierali się na posiedzenia, na których rozważali kwestie szerzenia się chorób zakaźnych i wzrostu śmiertelności w Wilnie, ale dalszych posiedzeń musieli zaniechać z braku środków na opał i światło. Z powodu trudności wojennych Towarzystwo Lekarskie zawiesiło działalność na czas nieokreślony. Część jego członków opuściła miasto, w nieogrzewanym i wilgotnym lokalu towarzystwa niszczały książki i zbiory gabinetów.

Prace towarzystwa próbowano wznowić we wrześniu 1918 roku, ale z powodu ciężkiego położenia w wyniszczonym wojną kraju udało się to zrobić dopiero w 1919 roku. Pozostali w mieście członkowie ponownie zaczęli zbierać się na posiedzenia w pomieszczeniach Czerwonego Krzyża lub w Szpitalu Żydowskim, bowiem lokal towarzystwa po latach zaniedbania nie nadawał się do użytku i wymagał remontu. W 1920 roku przeniesiono miejsce posiedzeń do pomieszczeń wskrzeszonego Uniwersytetu Wileńskiego. W Bibliotece Uniwersyteckiej 12 maja 1920 r. odbyło się walne zebranie członków, na którym uchwalono m.in. zmianę oficjalnej nazwy towarzystwa „Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie” na „Wileńskie Towarzystwo Lekarskie” i pod taką nazwą towarzystwo działało do drugiej wojny światowej. W 1924 r. Uniwersytet Wileński w zamian dawnego pomieszczenia ustąpił towarzystwu skrzydło gmachu przy ul. Zamkowej 24, gdzie urządzono salę posiedzeń i rozmieszczono zbiory biblioteczne⁸.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, zarejestrowane 17 (30) stycznia 1907 r., mimo stawianych przez władze rosyjskie przeszkód, szybko się rozwijało dzięki poparciu polskiego społeczeństwa⁹. Do wy-

---

⁸ VUB, RS, f. 26, b. 323; b. 399, s. 2–3, 9–10; A. Safarewicz, *Biblioteka Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, [w:] *Biblioteki wileńskie*, praca zbiorowa pod red. Adama Łysakowskiego, Wilno 1932, s. 109–113.

⁹ *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907; M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937 (Odbitka z *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 2); S. Kościalkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne” 1956/1957, t. 8, s. 94–121; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*,

buchu pierwszej wojny światowej systematycznie rosła liczba jego członków (w 1914 r. było ich 517), wybudowano własną siedzibę przy ul. Mostowej, zaczęto wydawać „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, zapoczątkowano badania na Górze Zamkowej w Wilnie, poczyniono pewne kroki w dziedzinie ochrony zabytków (ruin zamków w Trokach i Nowogródka, Góry Zamkowej w Wilnie), na posiedzeniach towarzystwa wygłoszono liczne odczyty, nawiązano kontakty z innymi instytucjami i towarzystwami naukowymi¹⁰.

Wybuch pierwszej wojny światowej zastał Towarzystwo Przyjaciół Nauk w momencie wytężonej pracy nad zagospodarowaniem nowego gmachu przy ul. Mostowej i porządkowaniem zbiorów przewiezionych z poprzedniej siedziby (pałacyku Józefa Przeddzieckiego). Wielu członków i wiele osób wspierających towarzystwo opuściło Wilno, znacznie zostały utrudnione kontakty z członkami poza Wilnem i innymi ośrodkami naukowymi, zmalał napływ darów rzeczowych i pieniężnych, niemniej jednak w dużym pośpiechu kontynuowano prace nad porządkowaniem zbiorów muzealnych i bibliotecznych. Do końca maja 1915 r. na miejscu znalazło się ponad 18 tys. książek. Na początku lata pełniący obowiązki bibliotekarza gen. Walerian Dobużyński mimo sędziwego wieku został powołany do służby czynnej w armii rosyjskiej i cała praca nad uporządkowaniem biblioteki spadła na barki Stanisława Kościółkowskiego, który przejął obowiązki bibliotekarza.

Wiele niespokojnych chwil towarzystwo przeżyło w czasie ewakuacji Rosjan latem 1915 r. W celu zabezpieczenia zbiorów przed rabunkiem przedmioty o większej wartości zostały wyjęte z witryn, zarejestrowane i ukryte w skarbcu Banku Handlowego lub w mieszkaniach prywatnych. Nad pozostałymi zbiorami (oprócz stróża) czuwali członkowie zarządu, kolejno dyżurując w gmachu. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności budynek i zbiory prawie nie ucierpiały, jeśli nie liczyć 68 dużych i 18

Warszawa 1975, s. 49–75; H. Ilgiewicz, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008, s. 265–341.

¹⁰ *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, t. 1, s. 170–187; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, ibidem, 1909, t. 2, s. 112–145; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa w r. 1909*, ibidem, 1910, t. 3, s. 127–152; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1914*, Wilno 1915.

mniejszych szyb, które powypadały w wyniku wybuchu gazowni wysadzonej 5 września 1915 r. przez ustępujące wojsko rosyjskie¹¹.

Nowe trudności powstały przed towarzystwem po wkroczeniu Niemców do Wilna i wprowadzeniu przez nich stanu okupacyjnego. Władze niemieckie zakazały działalności wszelkich organizacji politycznych, ale towarzystwa niemające celów politycznych mogły ubiegać się o przerejestrowanie w urzędach niemieckich i zezwolenie na działalność. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, zgodnie z wymogami nowych władz, przetłumaczyło swoją ustawę na język niemiecki i złożyło do przerejestrowania. W międzyczasie, nie czekając na rejestrację, kontynuowało porządkowanie i katalogowanie zbiorów. Największą troską kustosza i pozostałych w Wilnie członków towarzystwa były zbiory sztuki i eksponaty działu przyrodniczego, które wymagały odpowiednich warunków przechowywania (stałej temperatury i wilgotności w pomieszczeniach), a także specjalnych środków do ich konserwacji, które w czasie wojennym były trudne do zdobycia¹².

Kierownictwo TPN dokładało wszelkich starań, aby utrzymać kontakty z członkami i społecznością wileńską. Nie mogąc organizować odczytów i innych imprez publicznych, postanowiło otworzyć w gmachu towarzystwa czytelnię, z której mogli korzystać członkowie i osoby przez nich polecane. Czytelnię otwarto w lutym 1916 r. Była czynna codziennie od godziny 10 do 13 przed południem i od 17 do 19 wieczorem. Czytelników obsługiwał płatny pomocnik bibliotekarza. Do dyspozycji osób korzystających z czytelni było ponad 18 tys. książek skatalogowanych oraz najnowsze wydania periodyczne. Zwłaszcza te drugie cieszyły się dużym popytem, bowiem, nie zważając na cenzurę, były źródłem wiadomości o sytuacji na froncie i wydarzeniach politycznych¹³.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk zostało zarejestrowane 23 maja 1916 r. w urzędzie policji (*Der Deutsche Oberbürgermeister Polizei Verwaltung*), ale jego działalność była zakazana na czas nieograniczony, do dalszego rozporządzenia¹⁴. Zostały zamknięte również polskie stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i filantropijne: Komitet Edukacyjny (konty-

---

¹¹ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1135 (Zespół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie), apyrašas 22, byla 8 (dalej LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8), s. 146; b. 96, s. 8.

¹² LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 148.

¹³ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 148; b. 81, s. 28–30.

¹⁴ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 149; b. 81, s. 36.

nuował działalność nielegalnie), Towarzystwo Miłośników Wiedzy, Kuratorium Miejskie, Stowarzyszenie Sportowe „Sokół” i inne. Rozwiązano też Radę Miejską i zawieszono organizowanie wyższych kursów naukowych działających pod nazwą Uniwersytetu Adama Mickiewicza¹⁵.

Zarząd Towarzystwa Przyjaciół Nauk kilkakrotnie ponawiał starania u władz niemieckich o zalegalizowanie działalności, ale nie odniósł skutku. Władze niemieckie nie zmieniły swej decyzji i zagroziły surowymi represjami w razie niepodporządkowania się ich nakazom. Kierownictwo i szeregowi członkowie towarzystwa nie zamierzali jednak całkowicie zawiesić działalności. Byli zmuszeni zamknąć dla publiczności czytelnię oraz muzeum (od 27 listopada 1917 r.), ale w ścisłej tajemnicy przed władzami niemieckimi zbierali się w mieszkaniach członków zarządu na posiedzenia, w gmachu towarzystwa porządkowali książki i zbiory muzealne¹⁶.

W ciężkim czasie wojennym o zachowanie majątku towarzystwa oraz powierzonych przez ofiarodawców dzieł sztuki i pamiątek narodowych troszczyli się wszyscy członkowie zarządu obecni w Wilnie: prezes Władysław Zahorski (wybrany na to stanowisko w sierpniu 1916 r. po śmierci księdza Jana Kurczewskiego), skarbnik Ludwik Nieciecki, sekretarz Aleksander Burhardt, bibliotekarz Stanisław Kościałkowski, członkowie Antoni Tyszkiewicz i Hilary Łęski. Jeśli członek zarządu przez dłuższy czas był poza Wilnem, jego obowiązki przejmowali pozostali członkowie. W tajemnicy przed władzami niemieckimi przyjmowano także nowych członków towarzystwa, ale nie dokonywano zmian na liście członków w obawie przed restrykcjami¹⁷. Podobnie postępowali działacze innych polskich organizacji. Na kolejne zakazy, rewizje, konfiskaty i kary odpowiadali nowymi inicjatywami, zaskakując Niemców swą wytrwałością¹⁸.

Na ograniczenie działalności TPN miało wpływ, oprócz restrykcji władz okupacyjnych, także ciężkie położenie materialne ludności okupowanego kraju. Ofiarność prywatna na rzecz towarzystwa niemal zupełnie ustała. Zmniejszyły się też składki członkowskie, ponieważ nie

---

¹⁵ P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 20–21.

¹⁶ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 149; b. 81, s. 36.

¹⁷ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 21.

¹⁸ P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 21.

było kontaktu z wieloma członkami poza Wilnem. Należności związane z utrzymaniem gmachu i zbiorów (podatki, opał, pensja dla stróża, światło) opłacano z pieniędzy otrzymanych ze sprzedaży ofiarowanego towarzystwu pałacyku Józefa Przeddzieckiego oraz z funduszu Henryka Wojnickiego. W chwilach krytycznych towarzystwo ratowali jego hojni członkowie protektorzy Hilary Łęski i Antoni Tyszkiewicz. Z powodu oszczędności w zimie ogrzewano nie cały gmach, lecz tylko pokój stróża i kancelarię. Posiedzenia zarządu odbywały się w mieszkaniach członków zarządu, najczęściej u W. Zahorskiego¹⁹.

Nie zważając na wielorakie trudności, powoli kontynuowano katalogowanie książek i przedmiotów muzealnych. Katalog księgozbioru na dzień 1 lutego 1918 r. doprowadzono do numeru 20470. Zbiory rękopiśmienne uzupełniano nowymi dokumentami pochodzącymi z darów lub nabytymi przez towarzystwo. Mimo trudności finansowych starano się uratować cenne materiały archiwalne pozostałe po pospiesznej ewakuacji rosyjskich instytucji z Wilna w 1915 roku. Pozostawione na łasce losu i ludzi nieświadomych ich wartości historycznej trafiały one do handlarzy i służyły jako opakowania towarów. Towarzystwu udało się uratować cenne materiały po dawnym konsystorze unickim i prawosławnym w Wilnie oraz część archiwów szkół wileńskich, m.in. Instytutu Szlacheckiego, wykupując je od handlarzy. Członkowie zarządu ubolewali tylko, że brak pieniędzy nie pozwolił szerzej rozwinąć działalności w tym kierunku i pewna ilość archiwaliów została bezpowrotnie stracona.

Zbiory towarzystwa uzupełniały także dary. Dzięki darowiznom w latach 1915–1918 do archiwum towarzystwa trafiło 9 tomów korespondencji członków rodziny Łopacińskich, korespondencja Radziwiłłów z XVII wieku, materiały generalnej wizytacji wileńskich szkół żeńskich z 1826 roku oraz poszczególne akta dotyczące nauczania na Litwie w latach 70–80. XIX wieku. Prywatni posiadacze cennych zbiorów archiwalnych oddawali je do biblioteki towarzystwa, mając nadzieję, że tam uda się je zachować w niespokojnych czasach²⁰.

Na początku 1918 roku zarząd towarzystwa postanowił wydać kolejny (szósty) tom „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”. Środki na rozpoczęcie tego zamierzenia, m.in. na rozesłanie listów

---

¹⁹ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 151–152; b. 81, s. 37–38.

²⁰ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 8, s. 156.

do ewentualnych autorów, złożyli członkowie zarządu: W. Zahorski ofiarował 200 marek, H. Łęski – 198, M. Brensztejn – 175, S. Kościalkowski – 106²¹. Wiadomość o wznowieniu „Rocznika” została radośnie przyjęta przez członków i sympatyków towarzystwa. Widziano w tym dowód, że mimo licznych doświadczeń, jakie doznało kierownictwo i członkowie w czasie wojny, towarzystwo przetrwało i działa²².

Tom szósty „Rocznika” został przygotowany do końca 1918 roku, ale z różnych przyczyn wydano go dopiero w pierwszej połowie roku następnego (z datą 1918 roku) przy finansowym wsparciu Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. Zawierał prace z archeologii, historii, nauk społecznych, filozofii, historii sztuki i nauk przyrodniczych. W rubryce „Miscellanea” zamieszczono trzy nieznane listy Tadeusza Kościuszki z roku 1794 przygotowane do druku przez M. Brensztejna²³.

Nowe możliwości powstały przed Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie po zakończeniu wojny i odrodzeniu państwa polskiego w końcu 1918 roku. Musiało ono jednak przejść, jak i całe społeczeństwo Wileńszczyzny, ciężki okres walk z bolszewikami i okres niepewności politycznej, kiedy ważyły się losy Wileńszczyzny. Dopiero wejście Wilna i Ziemi Wileńskiej w 1922 r. w skład państwa polskiego i ustabilizowanie się sytuacji politycznej umożliwiło znaczny rozwój towarzystwa i skuteczną jego działalność do drugiej wojny światowej²⁴.

---

²¹ LVIA, f. 1135, ap. 22, b. 81, s. 36.

²² LVIA, f. 1135, ap. 8, b. 6, s. 3.

²³ W. Szukiewicz, *Strefy archeologiczne na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1918, t. 6, s. 5–16; S. Kościalkowski, *Aleksander Zdano-wicz: Zarys biograficzny*, ibidem, s. 17–49; M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej. 1858–1863*, ibidem, s. 50–89; A. Jodziejewicz, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX wieku*, ibidem, s. 90–105; T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowe*, ibidem, s. 107–122; M. Zdziechowski, *Towiański i X. Duński*, ibidem, s. 123–136; St. Cywiński, *Filozoficzne podłoże dzisiejszości*, ibidem, s. 37–145; S. Bohusz-Sięstrzeńcewicz, *Chelmoński*, ibidem, s. 147–168; S. Wołosowicz, *Badania nad ewolucją łóżysk rzecznych na obszarze zlodowacenia czwartorzędnego: Przyczynek do znajomości morfologii powierzchni Litwy*, ibidem, s. 169–205; Z. Fedorowicz, *Plazy i gady na Litwie*, ibidem, s. 206–221; W. Baehr, *Oogeneza u partenogenetycznych pokoleń *Aphis palmae**, ibidem, s. 223–254; *Trzy nieznane listy Kościuszki z r. 1794*, ibidem, s. 255–257.

²⁴ Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1926–1938.

Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego

Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (*Северо-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества*) działał w Wilnie w latach 1867–1875. Potem jego działalność została zawieszona na całych 35 lat. W 1910 r. oddział był wskrzeszony z inicjatywy administracji rosyjskiej w Wilnie. Pierwszym prezesem odrodzonego oddziału został kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Grzegorz Lewicki (*Григорий Васильевич Левицкий, 1852–1918*), astronom, doktor nauk, absolwent Uniwersytetu Petersburskiego. Popierany przez rosyjskie władze oraz centralne kierownictwo towarzystwa w Petersburgu oddział szybko rozwinął działalność i w przededniu pierwszej wojny światowej liczył prawie 300 członków, z których większość stanowili rosyjscy urzędnicy, prawosławni duchowni, nauczyciele i inni pracownicy oświaty. Prezesem oddziału (po przeniesieniu G. Lewickiego w 1912 r. do Warszawy) został nowy kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Aleksy Ostroumow (*Алексей Андреевич Остроумов*). W przededniu wojny oprócz prezesa Ostroumowa do rady (zarządu) oddziału wchodził: gubernator wileński Piotr Wieriowkin (*Петр Владимирович Веревкин*) jako wiceprezes, Dymitr Dowgiałło (*Дмитрий Иванович Довгялло, Даугяла, 1868–1942*) jako sekretarz, Aleksander Wrucewicz (*Александр Сафронович Вруцевич*) jako skarbnik, Fławian Dobrianski (*Флавиан Николаевич Добрянский, 1848–1919*), Paweł Iwaszkiewicz (*Павел Ивашкевич*), Nikołaj Selanin (*Николай Николаевич Селянин*), Nikołaj Sobolew (*Соболев Николай Николаевич*) oraz Jurij Tatiszczew (*Юрий Владимирович Татищев*) jako członkowie²⁵.

Oddział prowadził badania w dziedzinie geografii, archeologii, historii, statystyki i etnografii, wydawał czasopismo „Записки Северо-

---

²⁵ Г. В. Левицкий, *О возобновлении деятельности Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества (Речь в собрании 16 января 1910 г.)*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 1–2; Д. И. Довгялло, *16 января 1910 года*, *ibidem*, s. 3–9; *Список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1910 год*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1911, t. 2, s. 424–428.

Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества”, w którym publikowano artykuły naukowe z zakresu prowadzonych badań, protokoły posiedzeń i sprawozdania, informowano o ważniejszych wydarzeniach z życia towarzystwa. Do pierwszej wojny światowej zdążono wydać cztery tomy czasopisma²⁶.

Działalność prowadzono w czterech sekcjach: 1) Geografia i statystyka; 2) Etnografia i archeologia; 3) Archeografia; 4) Historia. Sekcja geografii i statystyki, kierowana przez Aleksandra Wrucwicza, wspólnie z Towarzystwem Miłośników Przyrodoznawstwa, z którym miała wielu wspólnych członków, badała warstwy osadowe i kopaliny użyteczne, opisywała poszczególne jeziora, zbierała dane statystyczne o lasach, interesowała się pracą stacji meteorologicznych²⁷. Podjęła się także zadania opisanie pod względem geograficzno-statystycznym miast Kraju Północno-Zachodniego. Do pierwszej wojny światowej zebrano materiały i opisano cztery miasta na terytorium dzisiejszej Białorusi (Borysow, Homel, Mścisław, Klimowicze). Dalszą pracę przerwał wybuch wojny²⁸.

Planowano prowadzenie badań gospodarstw rolnych. W 1911 r. kierownik sekcji geografii i statystyki A. Wrucwicz ułożył program

---

²⁶ „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910–1913, t. 1–4.

²⁷ Н. Н. Соболев, *К геологии Сев.-Зап. Края России. О ледниковых отложениях в Виленской, Ковенской и Гродненской губ. (по р. Неману): Из докладов в Виленском Обществе Любителей Естествознания*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 33–47; *tenże, О янтаре из Виленского уезда*, *ibidem*, 1911, t. 2, s. 47–49; Н. Н. Соболев, *О месторождении и составе шпатового железняка в окрестностях местечка Попелян Ковенской губ.*, *ibidem*, 1913, t. 4, s. 1–6; С. К. Линда, *О фосфоритах Северо-Западного края*, *ibidem*, 1910, t. 1, s. 50–56; М. А. Павловский, *Дрисвятское озеро, Ковенской губернии в гидрогеографическом отношении*, *ibidem*, 1910, t. 1, s. 48–58; Н. Н. Селянин, *Лесостатистические сведения о Виленской губернии*, *ibidem*, 1911, t. 2, s. 277–292; *Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, *ibidem*, 1912, t. 3, s. 392–394.

²⁸ Э. М. Клеин, Д. И. Довгялло, Н. Е. Белоцерковец, *Город Борисов, Минская губ.*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 58–96; Ф. А. Жудро, И. А. Сербов, Д. И. Довгялло, *Город Гомель, Могилевская губ.*, *ibidem*, t. 2, s. 293–353; Вл. Г. Краснянский, *Город Мстиславль, Могилевская губ.*, *ibidem*, t. 3, p. 80–171; С. И. Ярославцев, *Город Климовичи, Могилевская губ.*, *ibidem*, t. 4, s. 37–69.

opisania wielkich majątków ziemskich, który został zaakceptowany przez radę, wydrukowany i rozesłany do dworów. Program zawierał pytania dotyczące uprawy roli, hodowli, siły roboczej, dzierżawy, serwitutów itp.²⁹. W tym samym roku został opracowany również program dotyczący gospodarstw chłopskich. Zawierał pytania o uprawie roli, hodowli, budynkach, inwentarzu i budżecie rodziny chłopskiej. Program wraz ze szczegółową instrukcją rozesłano nauczycielom. Niestety, nie ma danych o realizacji tych programów do wybuchu wojny³⁰.

Prężnie działała sekcja etnografii i archeologii. Pod kierownictwem Jewdokima Romanowa (*Евдоким Романович Романов, 1855–1922*) prowadzono poszukiwania archeologiczne w guberniach mohylewskiej, wileńskiej i grodzieńskiej, próbowano zapobiec niszczeniu kurhanów przez poszukiwaczy skarbów i nieświadomych chłopów, uporządkowano rejestrację znalezisk. W 1911 r. sekcja została bez kierownika, ponieważ J. Romanow zrzekł się kierownictwa z przyczyn zdrowotnych. Prac wykopaliskowych jednak nie zaniedbano. Prowadził je dalej Paweł Rykow (*Павел Сергеевич Рыков, 1884–1942*), w przyszłości znany archeolog sowiecki³¹.

---

²⁹ *Программа для описания крупного имения. Составлена Советом Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества в 1911 году*, Вильна, 1911.

³⁰ *Краткая инструкция по описанию крестьянских хозяйств применительно к программе, утвержденной Северо-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества*, VUB, RS, f. 34-GD (Zespół Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego), b. 655, s. 17–24; L. Mulevičius, *Rusijos geografų draugijos Štairės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga apie žemės ūkio padėtį ir jos panaudojimas*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 73–74.

³¹ *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 395–396; *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1912 год*, ibidem, 1913, t. 4, s. 263–264; E. Романов, *Вилейский камень*, ibidem, 1911, t. 2, s. 57–64; tenże, *Археологические разведки в Могилевской губернии*, ibidem, 1912, t. 3, s. 33–63; tenże, *Борисов камень в с. Высоком Городце, Сенненского уезда, Могилевской губернии*, ibidem, 1912, t. 3, s. 64–72; П. Рыков, *Могильник близ ст. Сморгонь, Ошмянского уезда, Виленской губернии*, ibidem, 1913, t. 4, s. 7–12; tenże, *Дневник раскопок близ м. Сморгонь, Ошмянского уезда, Виленской губернии в мае 1913 г.*, ibidem, s. 13–17; tenże, *Могильник близ имения Маркененты, Ошмянского*

Zbieraniem materiałów etnograficznych zajmowali się najczęściej nauczyciele. Z braku pomieszczeń niezbędnych do gromadzenia eksponatów materialnych udzielano pierwszeństwo twórczości ustnej. Na przykład nauczyciel mińskiej szkoły miejskiej Izaak Serbow (*Исаак Абрамович Сербов, 1871–1943*) zbierał w latach 1911–1912 ustną twórczość ludową w guberni mińskiej, w okolicach Drogowiczów, a w roku 1913 w okolicach Pińska i Słonima. W tym samym czasie Nikołaj Czurkin (*Николай Николаевич Чуркин, 1869–1964*), nauczyciel muzyki prywatnego gimnazjum Winogradowa w Wilnie, zapisywał pieśni ruskiej ludności zamieszkałej w okolicach Wilna, Trok, Święcian, Oszmiany, Wilejki, Dzisny i Lidy³². Ludową kulturą Białorusinów interesował się też J. Romanow³³.

Obszerny program badania ludowej kultury materialnej i duchowej w 1912 r. opracował nauczyciel historii Antoni Zdrojewski (*Антон Леопольдович Здроевский*). Oparty na programie Moskiewskiego Towarzystwa Antropologii i Etnografii zawierał on pytania dotyczące budownictwa, odzieży, pożywienia, obrzędów rodzinnych, wierzeń, magii i wróżb, medycyny oraz ustnej twórczości ludowej. Program został zaakceptowany przez radę oddziału, ale ostateczne jego opracowanie przeciągnęło się i nie udało się go zrealizować do wybuchu wojny³⁴.

уезда, Виленской губернии, ibidem, s. 18–22; И. В. Сеницын, П. Д. Степанов, Памяти Павла Сергеевича Рыкова, „Советская археология” 1964, № 1, s. 126–130.

³² *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 389–392; И. Сербов, По Дроговичской области летом 1911 года, ibidem, 1912, t. 3, s. 304–320; tenże, Поездка по Полесью летом 1912 г., ibidem, 1913, t. 4, s. 70–102; tenże, Поездки по Полесью 1911 и 1912 гг. Вильна, 1914.*

³³ *Е. Р. Романов, Древние русские пословицы по сборнику XVIII столетия, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 214–216, t. 3, 1912, s. 221–226; tenże, Внешний быт быховского белоруса, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества”, 1911, t. 2, s. 75–141.*

³⁴ *Программа для этнографического исследования Северо-Западного края. Составлена по поручению Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества А. Л. Здроевским, VUB, RS, f. 34-GD, b. 656, s. 3–38; Протоколы Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества № 19, 24 ноября 1912 года, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 255–256.*

Sekcja archeografii kierowana przez Fławiana Dobrianskiego i sekcja historii kierowana przez Aleksandra Żirkiewicza (*Александр Владимирович Жиркевич, 1857–1927*) działały w ścisłej współpracy. W planach jednej i drugiej ważne miejsce zajmowały obchody różnych rocznic. W 1911 r. obchodzono setną rocznicę urodzin Iwana Kornilowa (*Иван Петрович Корнилов, 1811–1901*), kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego i inicjatora założenia Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w 1869 r., gorliwego rusyfikatora i stronnika generała-gubernatora M. Murawjowa (*Михаил Николаевич Муравьев*)³⁵. W 1912 r. przypadła setna rocznica wojny Rosji z Napoleonem. Z tej okazji zebrano sporo materiałów historycznych. Część z nich, dotycząca położenia szkolnictwa na Litwie i Białorusi w 1812 r., została opublikowana w czasopiśmie oddziału³⁶. Na ogół prace publikowane przez członków sekcji historycznej i archeograficznej na łamach czasopisma „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” nie odbiegały od oficjalnego wielkomocarstwowego punktu widzenia na dzieje tych ziem i niekorzystnie wyróżniały się na tle publikacji z innych dziedzin (geologii, geografii, archeologii), które nie miały tak jawnie propagandowego charakteru³⁷.

Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego nie miał własnej siedziby. Posiedzenia miesięczne rady odbywały się najczęściej w Muzeum Pedagogicznym (ul. Wielka 37), roczne zaś i uroczyste zebrania w sali I Gimnazjum Męskiego (w gmachu zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego). Książki i czasopi-

---

³⁵ *Протокол торжественного заседания Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества по поводу 100-летия со дня рождения основателя Отдела Ивана Петровича Корнилова, 29 августа 1911 года*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 383–384.

³⁶ *К 100-летию Отечественной войны. Материалы для истории школы Северо-Западного края при французском правлении в 1812 году*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 180–208.

³⁷ Д. Довгялло, *Последняя страница истории Виленского университета*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 160–163; А. В. Круковский, *К истории западно-русского духовенства*, *ibidem*, s. 164–180.

sma naukowe, pochodzące głównie z darów i wymiany, przechowywano w Wileńskiej Bibliotece Publicznej, gdzie oddziałowi wyznaczono oddzielną salkę. Znaleźiska archeologiczne i monety pochodzące ze skarbów oddawano do Muzeum Starożytności przy Wileńskiej Bibliotece Publicznej. Z braku własnych pomieszczeń nie gromadzono przedmiotów etnograficznych, a zadowalano się ich fotografiami lub rysunkami. W tym samym pomieszczeniu przechowywano zebrane materiały statystyczne, etnograficzne, dokumentację oddziału, korespondencję, poszczególne rękopisy prac naukowych oraz inne materiały archiwalne. Ze zbiorów bibliotecznych korzystali przede wszystkim sami członkowie oddziału i Towarzystwa Miłośników Przyrodoznawstwa, a także osoby postronne, które uzyskały pozwolenie kierownictwa oddziału. Korzystanie ze zbiorów utrudniało to, że do samej wojny nie były one należycie uporządkowane³⁸.

Przed wybuchem wojny, 30 maja 1914 roku, odbyło się zebranie ogólne członków, na którym był obecny prezes A. Ostroumow, wiceprezes P. Wieriwkin oraz 56 członków. Sprawozdanie z działalności za rok 1913 złożył sekretarz D. Dowgiałło. Potem Fadej Kudrinski przeczytał referat o cechach etnograficznych Białorusinów. Następnie przyjęto 25 nowych członków i wybrano komisję rewizyjną. Okazało się, że było to ostatnie tak liczne spotkanie członków oddziału³⁹.

Po wybuchu wojny działalność oddziału została znacznie ograniczona: nie wydano kolejnego tomu pisma, przerwano prace archeologiczne, zaniechano ekspedycji krajoznawczych. Większość członków, urzędników i nauczycieli, którzy na mocy ukazu rządu rosyjskiego z dnia 20 sierpnia 1914 roku podlegali ewakuacji, była zajęta przygotowaniem do wywózki rodzin oraz majątku państwowego i osobistego. Po opuszczeniu Wilna przez prezesa A. Ostroumowa i wiceprezesa P. Wieriwkina stanowiska te pozostały nieobsadzone. Sprawami oddziału zajmował się sekretarz D. Dowgiałło. To on odpowiadał na listy, odbierał przysyłane książki i czasopisma, przewodniczył na posiedzeniach. Ostatnie posiedzenie miało się odbyć 9 maja 1915 roku w Wileńskiej

---

³⁸ Д. Довгялло, *Северо-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в 1910 году*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1911, т. 2, s. 10–11.

³⁹ VUB, RS, f. 34-GD, b. 715.

Bibliotece Publicznej. Planowano omawianie spraw bieżących, przyjęcie nowych członków i wysłuchanie dwóch referatów. Nie wiadomo, czy wszystkie zaplanowane punkty były rozpatrzone, ponieważ w zbiorach archiwalnych nie ma protokołu, pozostały jedynie zaproszenia podpisane przez D. Dowgiałłę. Ostatecznie oddział zakończył swoją egzystencję z chwilą ewakuacji Rosjan z Wilna w lipcu 1915 roku⁴⁰.

Podsumowanie

Podsumowując trzeba zaznaczyć, że wybuch pierwszej wojny światowej latem 1914 r. zakłócił normalną pracę wileńskich instytucji i społecznych towarzystw naukowych. W pierwszym roku wojny omawiane w niniejszej pracy towarzystwa: Cesarskie Towarzystwo Lekarskie w Wilnie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk oraz Północno-Zachodni Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego kontynuowały działalność, aczkolwiek w okrojonym zakresie. Jednocześnie ich kierownicy i członkowie musieli zająć się sprawami podyktowanymi przez czas wojenny. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, które do wojny zgromadziło (dzięki ofiarności polskiego społeczeństwa) pokaźne zbiory biblioteczne i muzealne starało się teraz zabezpieczyć je na wypadek działań wojennych, pożarów i grabieży. Członkowie Towarzystwa Lekarskiego również dbali o zabezpieczenie nagromadzonych księgozbiorów i dokumentów archiwalnych, na posiedzeniach naukowych dzielili się wiedzą i doświadczeniem praktycznym, które mogły przydać się w czasie wojennym. Członkowie Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, których większość stanowili rosyjscy urzędnicy i nauczyciele, byli zajęci przygotowaniem do ewakuacji. Ostatecznie oddział zakończył swoją egzystencję z chwilą ewakuacji z Wilna w lipcu 1915 roku.

Towarzystwo Lekarskie i Towarzystwo Przyjaciół Nauk w odróżnieniu od towarzystw rosyjskich nie przerwały działalności po ewakuacji instytucji rosyjskich i kontynuowały ją po zajęciu Wilna przez Niemców. Towarzystwo Lekarskie przyszło na pomoc ludności Wilna, organizując bezpłatne szczepienie przeciw ospie, potem śledziło za wzrostem innych chorób zakaźnych. Jednak w końcu 1916 r. Towarzy-

---

⁴⁰ VUB, RS, f. 34-GD, b. 716, s. 38.

stwo Lekarskie musiało zawiesić działalność z powodu trudności związanych z wojną. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, pomimo zakazu jego działalności przez władze niemieckie w 1916 r., kontynuowało ją nielegalnie. Pozostali w Wilnie członkowie w tajemnicy przed władzami okupacyjnymi zbierali się na posiedzenia, porządkowali książki i przedmioty muzealne. Po nastaniu pokoju Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Lekarskie wznowiły działalność i kontynuowały ją do drugiej wojny światowej w warunkach odrodzonego państwa polskiego.

Bibliografia

- 1) Abramowicz Ludwik, *Litwa podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezw itp.* Zebrał i do druku przygotował L. A., Warszawa 1918.
- 2) Brensztejn Michał, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystyczno-popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914.
- 3) Brensztejn Michał, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937 (Odbitka z *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 2).
- 4) Ilgiewicz Henryka, *Societates Academicae Vilnenses: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa 2008.
- 5) Ilgiewicz Henryka, *Udział ziemian w wileńskich towarzystwach rolniczych i technicznych na początku XX w.*, [w:] *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 7, pod. red. Wiesława Pusia i Jarosława Kity, Łódź 2010, s. 187–201.
- 6) Ilgiewicz Henryka, *Wileński Oddział Cesarzowskiego Rosyjskiego Towarzystwa Hodowli Ryb i Rybołówstwa (1900–1915)*, [w:] *Studia z dziejów Europy Wschodniej*, pod red. Grzegorza Błaszczyka i Piotra Kraszewskiego, Poznań 2010, s. 255–266.
- 7) Ilgiewicz Henryka, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005.
- 8) Kościalkowski Stanisław, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne” 1956/1957, t. 8, s. 94–121.
- 9) Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1135 (Zespół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie), ap. 8, b. 6; ap. 22, b. 8, 21, 86, 96.
- 10) Mulevičius Leonas, *Rusijos geografų draugijos Štairės Vakarų skyriaus surinkta medžiaga apie žemės ūkio padėtį ir jos panaudojimas*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 73–74.
- 11) Niedziałkowska-Dobaczewska Wanda, *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914–1920*, Wilno 1934.
- 12) Ochmański Jerzy, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990.
- 13) Puksztó Andrzej, *Między stołecznością a partykularyzmem: Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920*, Toruń 2006.

- 14) Safarewicz Aleksander, *Biblioteka Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego*, [w:] *Biblioteki wileńskie*, praca zbiorowa pod red. Adama Łysakowskiego, Wilno 1932, s. 109–113.
- 15) Šilietis Jaroslavas, *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose*, Kaunas 1922, wyd. 2, Šiauliai 1999.
- 16) *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1914*, Wilno 1915.
- 17) Tamulevičienė Eglė, *Rusijos geografų draugijos Štaurės Vakarų krašto skyrius (1967–1915)*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 32–65.
- 18) *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907.
- 19) Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 26 (Zespół Cesarzkiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego), b. 391, 395, 399; f 34-GD (Zespół Północno-Zachodniego Oddziału Cesarzkiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, b. 655, 656, 715, 716.
- 20) *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (Materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*. Opracowanie, wstęp i przypisy Małgorzata i Marek Przeniosło, Kielce 2014.
- 21) Zahorski Władysław, *Zarys dziejów Cesarzkiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898.
- 22) Żytkowicz Leonid, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975, s. 49–75.
- 23) Виноградов Александр, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, 2-ое изд., Вильна 1908.
- 24) Довгялло Дмитрий, *16 января 1910 года*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 3–9.
- 25) Довгялло Дмитрий, *Северо-Западный Отдел Императорского Русского Географического Общества в 1910 году*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1911, t. 2, s. 10–11.
- 26) „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества”, Вильна 1910–1913, t. 1–4.
- 27) *К 100-летию Отечественной войны. Материалы для истории школы Северо-Западного края при французском правлении в 1812 году*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 180–208.
- 28) Левицкий Григорий, *О возобновлении деятельности Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества* (Речь в собрании 16 января 1910 г.), „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1910, t. 1, s. 1–2.
- 29) *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1911 год*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 355–397.

- 30) *Отчет Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1912 год*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 260–268.
- 31) *Программа для описания крупного имения. Составлена Советом Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества в 1911 году*, Вильна 1911.
- 32) *Протокол торжественного заседания Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества по поводу 100-летия со дня рождения основателя Отдела Ивана Петровича Корнилова, 29 августа 1911 года*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 383–384.
- 33) *Протоколы заседаний Императорского Виленского Медицинского Общества*, Вильна 1869–1914.
- 34) *Протоколы Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества № 19, 24 ноября 1912 года*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 255–256.
- 35) Романов Евдоким, *Археологические разведки в Могилевской губернии*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 33–63.
- 36) Романов Евдоким, *Внешний быт быховского белоруса*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества”, 1911, t. 2, s. 75–141.
- 37) Рыков Павел, *Дневник раскопок близ м. Сморгонь, Ошмянского уезда, Виленской губернии в мае 1913 г.*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 13–17.
- 38) Рыков Павел, *Могильник близ имения Маркененты, Ошмянского уезда, Виленской губернии*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 18–22.
- 39) Рыков Павел, *Могильник близ ст. Сморгонь, Ошмянского уезда, Виленской губернии*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 7–12.
- 40) Сербов Исаак, *По Дреговичской области летом 1911 года*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1912, t. 3, s. 304–320.
- 41) Сербов Исаак, *Поездка по Полесью летом 1912 г.*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1913, t. 4, s. 70–102.
- 42) Сербов Исаак, *Поездки по Полесью 1911 и 1912 гг.*, Вильна 1914.
- 43) *Список членов Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1910 год*, „Записки Северо-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества” 1911, t. 2, s. 424–428.

Scientific societies in Vilnius during the First World War

Summary

The outbreak of First World War in summer 1914 has disturbed a normal activity of offices and public scientific societies in Vilnius. During the first year of the war discussed here societies: Imperial Medical Society of Vilna, the Friends of Science Society and Nord-West Department of the Imperial Russian Geographical Society were forced to restrict scientific activities and to concentrate to things which were more important because of the war.

The Friends of Sciences Society of Vilna has gathered a big amount of books and museum collections, thus it was necessary to protect them from fires and plundering. Members of Imperial Medical Society have tried to save collected books and archival documents, have organized medical care of inhabitants and shared experience in matters which may be useful during the war time. Members of Nord-West Department of the Imperial Russian Geographical Society, most being Russian teachers and officials were busy in preparation of evacuation.

After evacuation of Russians in July 1915 the Nord-West Department of the Imperial Russian Geographical Society has ended their existence. Medical Society and Friends of Sciences Society have continued their activity for some time during German occupation. In 1916 German authorities have forbidden activity of Friends of Sciences Society, but its members secretly took part in meetings, managed books and museum exhibits. The Medical Society was forced to terminate its activity in the end of 1916 because of war time difficulties.

After the war Friends of Sciences Society and Medical Society have renewed their activities and acted until the World War II under the Polish government.

Keywords: Vilna (Vilnius), First World War, the first German occupation, Imperial Medical Society of Vilna, Friends of Science Society, the Nord-West Department of the Imperial Russian Geographical Society

Vilniaus mokslo draugijos pirmojo pasaulinio karo metais

Santrauka

1914 m. vasarą prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas sutrikdė Vilniaus mokslo įstaigų ir visuomeninių mokslo draugijų įprastą veiklą. Pirmaisiais karo metais šiame straipsnyje aptariamos draugijos (Imperatoriškoji Vilniaus medicinos draugija, Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Rusijos imperatoriškosios geografo draugijos Šiaurės Vakarų skyrius) turėjo apriboti mokslinę veiklą ir užsiimti karo sąlygų padiktuotais reikalais. Vilniaus mokslo bičiulių draugija, kuri iki karo sukaupe turtingus knygų ir muziejinių vertybių fondus, stengėsi juos apsaugoti nuo galimo sunaikinimo ar išgrobstymo. Vilniaus medicinos draugijos nariai teikė nemokamą medicininę pagalbą atsidūrusiems sunkioje padėtyje Vilniaus gyventojams, dalijosi gydymo patirtimi, kuri galėjo praversti karo metais, o taip pat stengėsi išsaugoti turimus knygų ir archyvinų dokumentų fondus. Rusijos imperatoriškosios geografo draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus nariai, kurių daugumą sudarė rusų valdininkai ir mokytojai, ruošėsi evakuacijai. 1915 m. liepos–

rugpjūčio mėnesiais evakavus rusų įstaigas į Rusijos gilumą šis skyrius nustojo egzistuoti. Vilniaus medicinos ir Vilniaus mokslo bičiulių draugijos kurį laiką tęsė veiklą vokiečių okupacijos sąlygomis. 1916 m. vokiečių okupacinė valdžia uždraudė Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veiklą, tačiau likę Vilniuje jos nariai slapta nuo okupantų rinkosi į posėdžius, tvarkė knygas ir muziejinius rinkinius. Vilniaus medicinos draugija 1916 m. gale sustabdė savo veiklą dėl sunkios padėties okupuotame Vilniuje. Pasibaigus karui abi šios draugijos atgaivino ir išvystė aktyvią veiklą, kurią tęsė iki Antrojo pasaulinio karo.

Raktažodžiai: Vilnius, Pirmasis pasaulinis karas, pirmoji vokiečių okupacija, Vilniaus medicinos draugija, Vilniaus mokslo bičiulių draugija, Rusijos geografinių draugijos Šiaurės Vakarų skyrius